

BOSNA-HERSEK KONULU TÜRK ROMANLARINDA OSMANLI İMGESİ

The Ottoman Image In Turkish Novels On Bosnia-Herzegovina

Doç.Dr. Melih ERZEN

erzenmelih@gmail.com

Nermina KJOROVIKJ

nermina-corovic@hotmail.com

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Geliş: 28 Ekim 2022

Kabul: 29 Kasım 2022

Anahtar Kelimeler:

Cumhuriyet devri Türk romanı,
Osmanlı, Balkanlar, Bosna-Hersek,
edebiyat ve sosyokültürel hayat

© 2022 PESA Tüm hakları saklıdır

ÖZET

Edebiyatın vücut bulduğu toplumun hayat tarzını estetik bir şekilde kurgulayıp yansıtan bir cephesi vardır. Edebî türler içerisinde toplumu yansıtan eserler arasında hacim bakımından ilk sırada roman gelir. Romanlar üzerinden bir toplumun dini, dili, tarihi, düşünce yapısı, mimarisi, idare tarzı, savaşları gelenek-görenekleri hakkında bilgi edinilebilir. Beş asra yakın bir süre Osmanlı idaresinde kalan Bosna-Hersek, Cumhuriyet devri Türk romanında çeşitli veçheleriyle konu edilmiştir. 1970 öncesi romanlarda Bosna, Balkanların diğer kısımlarından bahsedilirken kaybedilen vatan ve göç temalarıyla öne çıkarılır. Bu dönemde olay örgüsü doğrudan Bosna'da geçen romanlarla karşılaşılır. Daha ziyade 93 Harbi ve Balkanların kaybedilişi meselesiyle ilişkili olarak Bosna'ya değinilir. Bosna-Hersek, 1970 sonrası Türk romanında daha etraflı bir şekilde anlatılmıştır. Özellikle Bosna-Hersek kökenli romancılar, olay örgüsü bütünüyle Bosna'da geçen romanlar kaleme almışlardır. Bu romanlardaki hâkim görüş; Osmanlıların bölgeye barış, adalet ve özgürlük getirdiği yönündedir. Osmanlı'nın barışçıl ve adil yönetimi bölge halkının Müslüman olmasında çok etkili olmuştur. Bosna'nın İslamlaşması bölgenin siyasi ve ekonomik hayatını değiştirmiş, Türk-İslam medeniyeti çerçevesinde yeni bir Bosna teşekkül etmiştir. Bu medeniyetin izleri ve etkileri; özellikle dil, kültür, hayat tarzı ve mimaride kendini göstermiştir. Osmanlı'nın yaşadığı siyasi, sosyal ve ekonomik buhran da Balkanlarda en çok Bosna-Hersek'i etkilemiştir. Bu makalede, Bosna-Hersek'i muhtelif cepheleriyle doğrudan konu edinen romanlar esas alınmış ve bölgedeki Osmanlı varlığının sosyokültürel hayat üzerindeki tesirleri, romanlardaki işlenişi itibarıyla değerlendirilmiştir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 28 October 2022

Accepted: 29 November 2022

ABSTRACT

The literature, in a sense, aesthetically depicts the life of the society to which it was born. Among the literary genres, the novel must be mentioned first in terms of its capacity to reflect the social conditions. By examining the novels, one can learn about the religious life, language, history, mindset, architecture, administrative structure, wars and traditions of a particular society. As a part of the Ottoman Empire for nearly five centuries, Bosnia-Herzegovina has been depicted in the Turkish novel in different aspects. Before the 1970s, Bosnia, like other parts of the Balkans, appeared under the themes of the "lost homeland" and "exodus" in Turkish novels. That period lacks the literature having plots that take place in Bosnian lands. These works mainly refer to the

Keywords:

Republican era Turkish novel, Ottoman, Balkans, Bosnia and Herzegovina, literature and sociocultural life.

© 2022 PESA All rights reserved

Russo-Turkish War of 1877–1878 and the loss of Balkan territories by the Ottomans in a general sense. However, from the 1970s, Bosnia-Herzegovina had been examined in detail by Turkish novelists. Especially authors originally from Bosnia-Herzegovina have written works with full settings in Bosnia. According to the novelists, the Ottomans brought peace, justice and liberty to the region. The Ottomans' peaceful and just rule had an influential role in the conversion of the people living in the region. The Islamization of Bosnia has changed the political and economic life in the region and created a new Bosnia, which had developed under the framework of Turkish-Islamic civilization. Influence and tracks of that civilization became apparent, especially in the language, culture, lifestyle and architecture. The political, social and economic crisis experienced by the Ottomans affected Bosnia most among other territories in the region. This article examines the Ottoman conquest of the region and their administrative methods in the region, moving from the novels, which are primarily about Bosnia from different aspects.

GİRİŞ

Bosna-Hersek; Balkanların orta ve kuzeybatı kesiminde yer alan bir ülkedir. Sırbistan, Karadağ ve Hırvatistan'la komşu olan Bosna-Hersek'in başkenti, Osmanlılar tarafından kurulmuş olup Türkçe "Bosnasaray"dan gelen Saraybosna'dır (Sarajevo). Ülkenin isminde yer alan "Bosna", dağlık bölgelere verilen isimken akarsu ve verimli vadilerin olduğu kısma "Hersek" denmiştir. İliyren dili kökenli olan ülkenin ismi Bosna Irmağı'ndan gelir. Tarih içinde değişik milletlerin hükmü altında yaşayan Bosna-Hersek'te İliryalılar, Trakyalılar, Romalılar, Daçyalılar, Cermenler, Gotlar, Avarlar, Slavlar, Macarlar, Peçenekler, Kumanlar, Osmanlılar yaşamıştır. Fatih Sultan Mehmet'in padişahlığı döneminde, 1463'te önce Bosna, 1482'de de Hersek Osmanlılar tarafından fethedilir. Osmanlı yönetimindeyken Boşnakların büyük kısmı Müslüman olur. İdari olarak başlangıçta Bosna ve Hersek iki ayrı sancakken 1580 yılında "Beylerbeylik" statüsü verilerek birleştirilir. Osmanlı'nın hakim olduğu dört asır boyunca bölgede barış ve huzur olur, yeni şehirler inşa edilir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'yı parçalamak isteyen Rusya ve Avusturya bölgede ayrıştırıcı faaliyetlerde bulunur. Etnik unsurlar arasındaki dini ve etnik farklılıkları öne çıkartan propaganda faaliyetleri asırlardır barış içinde bir arada yaşayan etnik unsurlar arasındaki ayrışmaları öne çıkartır. 93 Harbi sonrasında imzalanan 1878 Berlin Antlaşması'yla Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bırakılan Bosna, 1918'e kadar bu ülkenin hâkimiyetinde kalmıştır. 1912 Balkan Savaşı sırasında bölge resmen Osmanlı'dan ayrılmıştır. 1878 ile 1912 yılları arasında Bosna'da çok sayıda Müslüman, bugünkü Türkiye topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır.

Billindiği üzere edebiyatın toplumsal hayatı yansıtan bir tarafı vardır. Edebi eser; "bir milletin tarih boyunca gelişip değişen din, hukuk, ekonomi, ahlâk, estetik ve siyaset hayatını kapsayan değerler bütünü" olarak kabul edildiği gibi salt estetikle de ilgilidir. Edebiyat; içinde doğduğu millet ve zamanın duygu ve düşüncelerini estetik bir biçimde yansıtan bir ayna hükmündedir. Edebî neveleri içerisinde muhtevası ve genişliği itibarıyla toplumu yansıtan eserler arasında roman ilk sırada gelir. Romanın, toplumsal hayatla ilişkisi oldukça güçlüdür. Bu yüzden roman için söylenen "sokağa tutulan bir ayna"dır görüşü isabetlidir. Romanlar vasıtasıyla bir toplumun dinini, dilini, tarihini, düşüncelerini, gelenek-göreneklerini genel hatlarıyla da olsa öğrenebiliriz. Roman bütün bunların yanında müellifinin dünya görüşünü de yansıtır. Türk romanında da Bosna-Hersek'in kültür, din, dil, mimari hayatının yanında tarihi, coğrafyası ve mimarisi hakkında oldukça önemli bilgiler veren eserler kaleme alınmıştır. Bosna konulu romanlar için 1970 öncesi ve sonrası diye bir ayırım rahatlıkla yapılabilir. 1970 öncesi Rumeli'nin kaybı, 93 Harbi bağlamında edebi eserlerde Bosna'ya yer verildiği görülür. Bosna'nın asıl gündeme gelmesi ise 1970 sonrası yayımlanan romanlar aracılığıyla olmuştur. Bu incelemede, Bosna-Hersek'i konu edinen romanlardan hareketle Osmanlıların bölgeye gelişi, idare şekilleri ve Bosna'nın mimari dini-kültürel hayatındaki etkileri ele alınacaktır.

KONUSU BOSNA-HERSEK'TE GEÇEN ROMANLARDA OSMANLI

Türk edebiyatında Bosna-Hersek'ten bahseden romanlarda 1970 sonrasında bir artış olur. Bu tarihe kadarki romanlarda genel itibarıyla "kaybedilen vatan" ve "göç" temalarının öne çıkartıldığı görülür. 1970 sonrası Türk romanında Bosna, çok daha geniş bir çerçevede ele alınmıştır. Özellikle Osmanlı asırlarındaki Bosna'dan veya Balkanlardan bugünkü Türkiye'ye göç eden yazarlar olay örgüsünün büyük oranda Bosna'da geçtiği romanlar kaleme almaya başlamışlardır. Bunun yanında 93 Harbi ve Balkan Savaşı'nı konu edinen romanlarda da Bosna-Hersek'e yer verilir. 20. asır Türk romancıları için Bosna; "kaybedilen vatan toprağıdır." Avusturya, Rusya gibi ülkelerin baskılarının yanında Sırp ve Hırvat komitacılarının kanlı zulümleri sebebiyle bölgeden göç etmek zorunda kalan yüz binlerce Müslüman'dır. Kimi romancılar için de Bosna, Osmanlı'nın 1850 sonrası idari yapısına yönelik bir eleştiri vasıtasıdır. Hususen devrin padişahı Sultan II. Abdülhamit, Midhat Paşa ve İttihatçıların siyaset tarzı Bosna'nın kaybına sebep olmuştur. Mizancı Murat'ın *Turfanda mı Yoksa Turfa mı* romanı, örtük bir şekilde de olsa, 93 Harbi bağlamında Bosna'dan bahseden ilk eserdir. Midhat Cemal Kuntay'ın *Üç İstanbul* (1938), Nahit Sırrı Örik'in *Abdülhamit Düşerken* (1957) ve Kemal Tahir'in *Köyün Kamburu* (1959) romanlarında da Bosna'dan bahsedilir. Balkan Savaşları sonrası gerçekleşen göçlerin etkilerine Necati Cumali'nin *Tütün Zamanı (Zeliş)* (1959), Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* (1961), Murat Sertoğlu'nun *Bulgar Sadık* (1966), Orhan Kemal'in *Murtaza* (1952), *Cemile* (1952) ve *Tütün Zamanı Zeliş* (1959) romanlarında değinilir. Bölgenin Türkler tarafından fethedilmesi ve Osmanlı dönemi Bosna'sına temas eden romanlar ise şunlardır: Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *Kara Davud* (1928); M. Yalçın Tuna, *Akın Yolcuları* (1936); M. Turhan Tan, *Akından Akına* (1936); C. Behçet Perim, *Balkan Çiçekleri* (1938); Apdullah Ziya Kozanoğlu, *Avrupa'da Türk Akıncıları: Malkoçoğlu* (1943); M. Turhan Tan, *Krallar Avlayan Türk* (1944); Hulusi Tirişoğlu, *Kara Abdurrahman: Bizans'ın Vlaherna Sarayında İlk Türk Kahraman* (1953); Enver Behnan Şapolyo, *Fatih İstanbul Kapılarında* (1953); Samih Nafiz Tansu, *Yıldırım Beyazıt'ın Büyük Oğlu Emir Süleyman* (1957); Zuhuri Danışman, *Kahramanlar Geçidi* (1958); Feridun Fazıl Tülbentçi, *Hürrem Sultan* (1960); Samiha Ayverdi, *İbrahim Efendi Konağı* (1964); Oğuz Özdeş, *Kara Pençe'nin İntikamı*, (1966). Bosna-Hersek meselesinin bütün bu romanlarda etraflı bir şekilde ele alındığını söylemek zordur. Bosna konusu, bu romanlarda, bahsedilen meselelerle bağlantılı bazı genel dikkatlerin ötesine geçmemiştir. Adı geçen romanlar, konusu ve olay örgüsü Bosna'da geçmediği için bu makaleye dahil edilmemiştir. Yukarıda da değindiğimiz üzere Bosna-Hersek'i detaylı bir şekilde konu edinen romanlar 1970-2010 yılları arasında yayımlanmıştır.

1. Bosna-Hersek'in Osmanlılar Tarafından Fethi

Bosna konulu romanlarda Bosna tarihinden ve 93 Harbi sonrası bölgenin Osmanlı'dan ayrılışından bahsedilirken bu meseleye temas edilmiştir. Bosna'nın fethi sürecine değinen ilk roman, Yavuz Bahadıroğlu'nun *Cem Sultan*'idir. Romanda Fatih ve Beyazıt devri devlet adamlarından Bosna Bey'i Yakup Paşa'nın Adriyatik sahillerindeki pek çok kaleyi fethettiği bilgisine genel hatlarıyla yer verilir. (Bahadıroğlu, 1997: 60) Boşnak kökenli yazarlardan Ayşe Kulin, Bosna Savaşı'nı anlattığı *Sevdalinka*'da (1999) Osmanlı'nın Bosna-Hersek'i fethetmesini daha detaylı ve kronolojik bir şekilde ele alır. Yazar, Bosna'nın fethini daha çok ekonomik sebeplere dayandırır. Ticaret hayatının zenginliğinin yanında ormanları ve yer altı madenlerinin bolluğu Osmanlıların bölgeye "göz dikmelerine" sebep olmuştur. (Kulin, 1999: 239) Bosna-Hersek'e Osmanlılar önce akınlar düzenlemiş daha sonra aşama aşama fethettikleri yerlere dervişleri göndererek propagandalar yapmış ve bölge insanının gönüllerini kazanmışlardır. Fetih süreci Anadolu Türklerinin Bosna'ya yerleştirilmesiyle son bulmuştur. (Kulin, 1999: 297) Ayşe Kulin; Bosna'nın Osmanlılar tarafından kolayca fethedilmesini Bogilizm inancına mensup olmalarından dolayı Hristiyan dünyasının Boşnaklara yardım etmemesine bağlar. Son Boşnak Kralı Stefan Tomaşeviç, Osmanlılar karşısında yenilince, Papa'ya mektup gönderip yardım talep eder, lakin istediği yardım gelmez. Katolik ve Ortodoksların kendilerine ve ülkelerine yaptıkları baskılardan bunalan Boşnaklar; Osmanlıların da kendilerine özgürlük, refah ve barış getirmekte olduklarını görerek krallarına sırt çevirirler. Osmanlılar farklı millet, din ve mezheplere adil ve hoşgörülü davranarak Bosna-

Hersek'te hâkimiyeti sağlamışlardır. (Kulin, 1999: 300-301)

Olayların büyük oranda 1878 yılında başladığı Nurten Ertul'un *Beyaz Zambak* romanında Bosna'nın fethi Sultan II. Abdülhamit'in ağzından anlatılır. Sultan Hamit; 1878'de Bosna'nın Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na devri sonrasında Boşnakların ileri gelen liderlerinden Macin Salimoviç'le Mabeyn Köşkü'nde yaptığı görüşmede Bosna'nın fethini ve Boşnakların Müslüman olmasını şu şekilde anlatır:

"1463 yılında Fatih Sultan Mehmet Han'ımızın, Bosna'yı fethiyle birlikte Hristiyanlığın farklı bir mezhebi olan Bogomilizmden dönen pek çok Sırp ve Hırvat kökenli Boşnak, Müslüman oldu. Boşnak din adamları büyük sultanımızın, din âlimleriyle görüşerek, Müslüman olmak istediklerini bildirdiler. Bu mutlu haber, Sultan'ın talimatıyla tarihe kayıt düşüldü. Cennet gibi bir ülke olan Bosna'nın, Hristiyan olan pek çok halkının İslâmiyet'i gönül rızasıyla tercih etmesi neticesinde günlerce şenlikler yapıldı." (Ertul, 2007: 11)

Boşnakların kendi özgür iradeleriyle Müslüman olmaları üzerine Fatih, Bosnalı çocukların İstanbul'da eğitim görüp sarayda görev almalarının önünü açar, toprak düzenini değiştirmez. (Ertul, 2007: 11) Romanda bu tarihten sonra Boşnakların Osmanlı'ya çok sayıda Sadrazam, vezir, paşa, müderris, mimar vermesinin önünün açıldığı vurgulanır. İslâm'ı seçen Boşnaklar, "ayrıcalıklı bir hayat yaşamaya" başlarlar. Sultan Abdülhamit, Ortodoks dünyasının lideri Fener Rum Patriği Juvakim III'le yaptığı konuşmada da fetih sürecine değinir:

"Şeyhler ile dervişler, Balkanlar'da kurmuş oldukları zâviye ve tekkeler vasıtasıyla bölgenin gayrimüslim halkını etkiliyor ve âdeta Osmanlı Ordusu'nun, bölgeyi fethetmesinden önce bir anlamda, halkı psikolojik olarak hazır hâle getiriyorlardı. Bu zâviye şeyhleri, dindeki müsamahalı tutumlarından dolayı Hristiyanların daha kolayca ihtida etmelerini sağladıkları gibi, fetih hareketlerine de katılıyorlardı. Osmanlılar tarafından iskâna tabi tutulan Türkmenler, Anadolu'dan Rumeli'ye dillerini ve kültürlerini de getirdiler. Bunların çoğu yeni isimler altında, yeni köyler ve yerleşim birimleri kurdular. Bu yönüyle Osmanlı fetihlerinin geçici macera ve çapulcu hareketi değil, kesin bir yerleşme ve yurt tutma gayesini hedeflediği âşikardır. İskân edilen Türkmenler, zamanla buralarda han, hamam, köprü, medrese, zaviye, imaret, tekke, cami ve mescit gibi Osmanlı-İslâm eserleri inşa etmişler, böylece Balkanlar'ı bir Osmanlı yurdu haline getirmişlerdir." (Ertul, 2007: 23)

2. Bosna-Hersek'te Osmanlı Yönetimi

1463'ten 1878 yılına kadar resmen ve fiilen Osmanlı idaresinde kalan Bosna-Hersek'in dini, dili, tarihi, kültürü ve sosyal-siyasî hayatı büyük oranda yeniden inşa edilmiştir. Modern Bosna'yı ve Boşnakları ortaya çıkartan değerler de büyük oranda o devirde şekillenmiştir. Pek çok Boşnak; Türk siyasî, askerî ve kültürel hayatında önemli-etkili mevkilerde yer almıştır. Osmanlı idare şekli bölgede dinler ve mezhepler arası çekişmeleri bitirmiş, etnik unsurlar arasına barış getirmiştir. Osmanlı, "Pax Ottomana" denilen barış ve huzur yıllarının Bosna'da vücut bulmasına vesile olmuştur.

Bosna'daki Osmanlı idaresi, olumlu ve olumsuz yönleriyle Türk romanında yer almıştır. 1970 sonrası Türk romanında özellikle 93 Harbi, Osmanlı'nın Bosna-Hersek'teki hâkimiyetinin sona ermesi, göçler ve farklı etnik unsurların birbirleriyle ilişkileri anlatılırken Osmanlı devri yönetim anlayışı da ele alınır.

Sevinç Çokum'un 1978 yılında yayımlanan *Bizim Diyar* romanında; Osmanlı'nın bölgedeki etnik ve dinî gruplar arasına barış getirdiğinden, bölgede adalet ve düzeni sağladığından bahsedilir. Avrupalı devletler, bu denge ve düzeni bozarak aslında sadece bölgedeki Müslüman ahaliye değil Yahudi ve Hristiyan unsurlara da zarar vermişlerdir. Roman kahramanlarından Ali Bey; "Osmanlı nerden elini eteğini çekse orası kurur, söner. Bu böyle bilinir." (Çokum, 1978: 152) diyerek bu hususa dikkat çeker. Osmanlı'nın çekilmesini müteakip Balkanlar'da beş asır süren barış yılları sona ermiş, farklı etnik ve dinî unsurlar arasında savaş devri başlamıştır.

Selma Fındıklı'nın *Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi* romanında Osmanlı devri Bosna'sı yazarın deyişiyle "o eski ihtişamlı günler" ve Osmanlı son döneminde ortaya çıkan bazı yönetim problemleri bağlamında anlatılır. Firuz Ağa, ülkesini terk etmek zorunda kalmış ve önce İstanbul'a daha sonra da Bursa'ya yerleşmiş Saraybosnalı bir Boşnak'tır. Firuz Ağa, Sultan II. Abdülhamid'in Bosna'yı "tek kurşun bile atmadan" Avusturya'ya bırakmasının yakıcı etkisinden kurtulamaz. (Fındıklı, 1997: 9) Bosna tarih içinde zaman zaman padişahların ihmali ve yönetim zafiyetleri yüzünden yalnız bırakılmış, kaderine terk edilmiştir. Bunun yanında romanda; Osmanlı'nın idarî aksaklıklar ile keyfi uygulamaların Balkanlar'daki azınlıkların devletle bağıni koparttığı belirtilir. Romanda "devletin gücü ve otoritesini temsil eden" Yeniçerilerin Hristiyan -Müslüman ayırt etmeden Balkan milletlerine eziyet yaptıklarından bahsedilir. Yeniçeri zorbaları gündüz vakti bile evlere girip kadınları taciz etmiş, halkın değerli eşyalarına el koymuşlardır. Bu gibi olaylar, Balkanlar'daki Müslümanlar dışındaki etnik unsurların zamanla devlete isyan etmesine de sebep olmuştur. (Fındıklı, 1997: 110-111) Yazara göre 93 Harbi sonrasında yaşananların sebebi biraz da geçmişteki bu tarz hatalar yüzündendir.

Ayşe Kulin'in *Sevdalinka* romanında Boşnakların Müslüman olma süreci anlatılırken Osmanlı'nın Bosna'daki idare tarzı hakkında da bilgiler verilir. Osmanlı adil bir yönetim sergilemiş ve idaresi altındaki inançlara özgürlük alanı sağlamıştır. Katolik ve Ortodoks Hristiyanlar kendi dindaşlarına bile baskı yaparken, Müslümanlar diğer dinlere daha hoş görülü yaklaşmışlardır. (Kulin, 1999: 298-299) *Sevdalinka* romanında tarihî bilgiler vaka içinde yazarın sözcüsü konumundaki kahramanların düşünceleri üzerinden anlatılır. Zaman zaman da anlatıcı devreye girer. Anlatıcıya göre, 400 yıllık Osmanlı hâkimiyeti döneminde Bosna'da tam 42 vali görev yapmıştır. Bu süreçte Müslüman Boşnak Beyleri dillerini, geleneklerini, yazılarını korumuşlardır. Bölgeye gönderilen valiler Saraybosna'ya 80 km uzaklıktaki Travnik'te yaşamış ve bölgesel düzene karışmamışlardır. Yazara göre Osmanlı devrinde Boşnaklar kimseden emir almamışlardır. Yeniçeriler içindeki hâkim güçlerden biri de Boşnaklardır. Bu sebepten Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmak istenmesini kabul etmezler, "isyan" çıkartırlar. Üçüncü Selim'in ve İkinci Mahmut'un reform hareketlerine karşı çıkıp modernleştirilen ordunun üniformalarını giymeyi reddederler. Bütün Avrupa'da feodal sistemler çökerken Bosna beyleri yeniçerilerle birlikte eski düzenin devamı için direnirler. Yazara göre Bosna'nın sonunu getiren de bu olmuştur. 1826 sonrasında Bosna'da "tam bir kıyım" yapılır. Yeniçeriliğin kaldırılması sırasında gerçekleşen olaylar, Osmanlı'nın bölgedeki hâkimiyetini büyük oranda azaltmıştır. Yazarın Bosna'daki Osmanlı hâkimiyetinin bitişine dair düşünceleri şu şekildedir:

"Onu baş tacı yapan, ona en büyük imtiyazları tanıyan, en geniş hakları veren Osmanlı'nın eliyle silinirken tarihten, efendisini de bitiriyordu Bosna kendiyile birlikte... Bosna ve Osmanlılar, birbirinin kucağında can çekişen iki sevgili gibi art arda tükeniyordu." (Kulin, 1999: 302)

Hıfzı Topuz'un *Abdülmecit: İmparatorluk Çökerken Sarayda 22 Yıl* romanında devletteki savurganlık ve gösteriş düşkünlüğünün ulaştığı aşamalar anlatılırken hazinede para kalmamasından ötürü bölgedeki Müslüman ahaliyi çetecilerin baskınından korumak için Bosna sınırında asker bulundurulamadığından bahsedilir. (Topuz, 2009: 186) Bu durum, asayiş ve devlet otoritesini sarsmış, Sırp çeteciler için hareket alanı doğurmuştur.

Bosna Savaşı'nı ele alan Nurten Ertul'un *Beyaz Zambak* romanında Osmanlı'nın Balkanları idare ediş tarzından övgüyle söz edilir. Romanın kadın kahramanlarından Amine Çetiç; Bosna Savaşı sırasında yabancı gazetecilere yaptığı konuşmasında Osmanlı'nın Bosna ve Balkanlar'da gösterdiği idare ve hoş görüyü, dünyada başka hiçbir sistemin başaramadığını belirtir:

"Biz köklü bir kültürün çocuklarıyız. Güzelliğimizi ve zekâmızı ülkemizin temiz havası ile suyuna borçluyuz. Bizim atalarımız, asırlarca Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli söz sahibi oldular. Bugün dünyada hâlâ Osmanlı'nın hoşgörüyeye dayanan sistemini hiçbir güç tesis edemedi." (Ertul, 2007: 212)

Aynı romanda Boşnakların, 1878 sonrasında bile kendilerini Avusturya idaresine veren Osmanlı'ya bağlılıklarını sürdürdüğü ifade edilir. Padişah, onlar için din kadar mukaddestir. Nitekim Bosnalı Müslümanların liderlerinden Musto Mzadiç bunu bu şekilde ifade eder. Ona göre; "Osmanlı sultanı, Bosna'da yaşayan halk için çok önemli. Müslüman halka göre, sultana karşı tavır almak, dine karşı gelmek" (Ertul, 2007: 79) demektir. Romanın bir başka kahramanı Salimoviç, bütün Boşnaklar tarafından sevilen bir liderdir. Hem Bosna'da hem de zaman zaman geldiği İstanbul'da bütün Boşnaklar onun etrafında toplanırlar. Eşi Amine Hanım ve tek çocuğu olan kızı Ante'yi çok sever. Kızını da Boşnak Müslüman kadınlara örnek ve önder olacak şekilde yerleştirmiştir. Bosna'nın çeşitli yerlerinde arazileri, çiftlikleri ve hanları olan Salimoviç, yardımsever biridir. Avusturya'nın İttihat ve Terakki'nin İstanbul'da çıkardığı karışıklıklardan istifade ederek Bosna-Hersek'i ilhak etmesi üzerine İttihatçıları suçlar. Ona göre İttihatçılar; "dinini, milletini ve ülkesini seven subayları tasfiye etmiş", padişah ve Hilafet'e karşı "yağmacılardan oluşturdukları Hareket Ordusu"nu kullanmışlardır. Bosna'nın "gâvur eline" düşmesinin asıl sebebi İttihat ve Terakki mensuplarının çıkardığı bu kargaşadır. (Ertul, 2007: 60)

Gökhan Gökçe'nin *Rumeli'ye Veda* romanında Avusturya işgalini kabul etmeyen Müslüman Boşnakların bir heyet hazırlayıp Müşir Kamil Paşa'ya işgali kabul etmediklerini bildirdiklerinden bahsedilir. Bu görüşme sonrasında Payitaht'ın Ruslar tarafından işgalini önlemek için Halife'nin Avrupalı devletlerle mecburen anlaşıp Bosna'yı gözden çıkardığını anlarlar. Hacı Bekir Bey önderliğindeki Boşnak münevverler Payitaht'tan bir yardım alamayacaklarını bile bile direniş kararı alırlar. Şehir meclisinde aldıkları bu kararı Bosna'da yaşayan Sırp, Hırvat ve Yahudilere de tebliğ ederler. Asırlarca Osmanlı'nın gayrimüslimlere adil davrandığını, onların da "komşuluk hukukuna riayetle" kendileriyle birlikte Avusturya'ya karşı mücadele etmeleri gerektiğini belirtirler. Dört yüz yıl Müslüman toprağı olan Bosna'ya 130 bin kişilik bir Avusturya ordusunun gelmekte olduğu haberini alınca sokak savaşı yaparak ülkenin işgalini önleme kararı alırlar. Kadın, çocuk, yaşlı, hasta, genç bütün Boşnaklar sokak sokak, ev ev Avusturya'nın işgaline direnirler fakat çoğu şehit olur ve maalesef Saraybosna düşer. (Gökçe, 2008: 15-16)

Doksanüç Harbi'nden sonra imzalanan Berlin Antlaşması'yla Bosna-Hersek'in fiilen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bırakılması ve Avusturya'nın 1908'de Bosna'yı ilhak etmesinden ötürü Sultan II. Abdülhamit ve devrin diğer yöneticilerine eleştiriler yöneltilir.

Yılmaz Gürbüz'ün *Balkan Acısı* romanında 93 Harbi felaketi için devrin sadrazamı Midhat Paşa eleştirilir. Midhat Paşa ve çevresi memleketin istikbali yerine kendi ikballerini düşündükleri için "memleketi uçuruma sürüklemiş"lerdir. Balkanlar'daki "bütün hastalık" onlarla başlamıştır. Midhat Paşa; hürriyet, meşrutiyet gibi fikirleri çıkarıp "hilalin harim-i ismetine haçı sokmuş; çinegeneyi, Rumu, çifti Türk'e eşit tutmuş"tur. Onun bu fikir ve uygulamaları Balkanlar'daki karışıklıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. (Gürbüz, 1975: 178) Romanda, bunun yanında Osmanlı yönetimin iktisadî refahı sağlayamamasının Balkan milletlerinin isyan etmesine sebebiyet verdiğinden bahsedilir. Yazara göre; maddî olarak zor durumda olan diğer etnik unsurların isyan etmesinin en büyük sebeplerinden biri, bölgede ekonomik refahın sağlanamamasıdır. (Gürbüz, 1975: 325)

Sevinç Çokum, 1978 yılında yayımlanan *Bizim Diyar* romanında 93 Harbi'nin bölgedeki Müslüman ahaliye nasıl bir yıkım getirdiğini anlatır. Olay örgüsünün 1908 sonrasında kapsadığı romanda geçmişin muhasebesi yapılır. II. Abdülhamid'e rağmen büyük umutlarla ilan edilen II. Meşrutiyet; beklenen "bahar"ı getirmemiş, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu "kış" şartlarını değiştirmemiş, bölgedeki kargaşayı daha da arttırmıştır. (Çokum, 1978: 193) Sevinç Çokum; Osmanlı'nın bölgedeki etnik ve dinî gruplar arasında bir denge oluşturduğunu, Balkanlara adalet ve düzen getirdiğini, Avrupalı güçlerin bu dengeyi bozarak aslında sadece bölgedeki Müslüman ahaliye değil, Yahudi ve Hristiyan unsurlara da zarar verdiğini anlatır. (Çokum, 1978: 152)

Attila İlhan'ın 1908-1918 yılları arasındaki olaylara yer verdiği *Dersaadet'te Sabah Ezanları* (1981)

romanında 1908 sonrasında Bosna'nın bir oldubittiyle Avusturya tarafından tamamen ilhak edilmesinin İttihatçıların iş bilmezlikleri yüzünden olduğundan bahsedilir. (İlhan, 1981: 28, 141, 240) Yılmaz Gürbüz'ün *Acılar Masal Oldu* romanında devleti yönetenlerin 1293 Osmanlı-Rus Harbi sırasındaki gerekli tedbiri almadıklarından, süreci iyi yönetemediklerinden bahsedilir. (Gürbüz, 1984: 125-126)

Özellikle Boşnak kökenli yazarlar, Bosna'nın kaybı meselesinde romanlardaki kahramanlar vasıtasıyla padişahı eleştirirler. Romanlarında hususen Bosna'ya ve Bosnalı kahramanlara yer veren Selma Fındıklı'nın *Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi* romanında olaylar Bosna-Hersek'in Nemçe Çesari'na, yani Avusturya'ya bırakılmasıyla başlar. Romandaki bütün kişileri ve olayları etkileyen hadise, 93 Harbi ve bu savaş sonunda Bosna'nın Avusturya-Macaristan İmparatorluğu idaresine bırakılmasıdır. Bu durum, bölgede yaşayan bütün etnik ve dinî unsurları, özellikle de Türkleri, derinden etkilemiştir. Bosna yönetiminin bir anda Nemçelilere bırakılması Bosna'daki Müslüman unsurların tepkisini çekmiştir. Kendilerini yalnız ve sahipsiz görürler. Romanda yazarın sözcüsü durumunda olan ana kahraman Firuz Ağa, bu durumu Osmanlı'nın Rumeli'yi "gözden çıkarma"sı olarak kabul eder. "Gerçekten bırakıldık mı biz? Osmanlı gözden çıkardı da Bosna kullarını, Nemçeli'nin pençesine mi bıraktı?" (Fındıklı, 1997: 5) cümleleriyle başlayan romanda devrin yönetimi, özellikle de Sultan II. Abdülhamit, eleştirilir. Bosna'dan göç etmeden hemen önce Kafkasya'daki Müslümanların da kendileriyle benzer bir kaderi yaşadığını işiten Firuz Ağa, Osmanlı Devleti'nin bu âcizliği karşısında şaşırır. Yakın bir zamanda bütün Rumeli'nin elden çıkacağını düşünür. Devlet, halkını sahipsiz bırakmıştır. Firuz Ağa, bir zamanlar Rumeli'yi vatan kılmak, bölgeyi Müslümanlaştırmak için Türkleri buraya getiren devletin kendilerini sahipsiz, yersiz yurtsuz bırakma hakkı olmadığını düşünür. (Fındıklı, 1997: 6-7) Firuz Ağa, öz vatanının düşman bir devletin idaresine verilmesi karşısında kahrolur ve bu durumun müsebbibi olarak padişah II. Abdülhamit'i görür. Ağa, Bosna'yı Avusturya'ya bırakan imzayı attığı için hayatı boyunca II. Abdülhamit'ten nefret eder. (Fındıklı, 1997: 87-88)

Halide Alptekin'in *Balkan* romanında Selam Fındıklı'nın aksine II. Abdülhamit savunulur ve dönemin Sadrazamı Midhat Paşa eleştirilir. Romandaki mekân genel itibariyle bugünkü Bulgaristan, Makedonya ve Yunanistan'dır. Balkanların bu kısmından hareketle bütün Rumeli'nde 93 Harbi'nin yol açtığı olumsuzlukları anlatan yazar, özellikle Abdülhamid'i savunur, harbe girmek gibi bir büyük hatayı ona Midhat Paşa'nın işlettiğini belirtir. Anlatıcı-yazar, romanda sıkı bir Abdülhamit taraftarı olan Selami Hoca'nın şahsında bu görüşleri dile getirir. Selami Hoca, İngiliz politikaları yanlısı olan Midhat Paşa'nın savaşa girilirse İngilizlerin yardım edeceği ve Rusların yenileceğine dair yönlendirmeler yaparak Rumeli'nin kaybedilmesine sebep olan bu savaşa girildiğini belirtir. (Alptekin, 2006: 52)

Kendisi de baba tarafında Boşnak olan Ayşe Kulin'in, otobiyografik özellikler taşıyan (Kulin 2010: Mülakat) *Umut Hayat Akan Bir Sudur* romanında 93 Harbi sonrasında Bosna'dan göç etmek zorunda kalan Zeki Salih'in hikâyesi anlatılır. Romandaki Zeki Salih, 93 Harbi sonrasında Bosna'nın Avusturya-Macaristan'a bırakılması sonrasında İstanbul'a göç etmek zorunda kalan biridir. (Kulin, 2010: 26) Zeki Salih Bey, Bosnalı zengin ve asil bir ailenin ferdidir. *Umut* romanı, padişah tarafından Bosna'nın Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na kurşun bile atmadan teslim edilmesinin Bosnalı Zeki Salih Bey'de yol açtığı yıkımı tasvirle başlar. *Umut* romanının "Gurbet Ne Yana Düşer Usta 1878" başlıklı bölümünde Bosna'nın Avusturya'ya bırakılması şu ifadelerle eleştirilir:

"En umarsız en yakıcı ayrılıkları Osmanlı'nın Bosna'yı gözden çıkardığı 1878 yılında yaşamıştı Boşnaklar. Bosna-Hersek'in idaresi, Osmanlı'dan alınıp, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na verilmişti. Çaresizliğini kabullenmişti Osmanlı. Parça parça çözülmekteydi koskoca imparatorluk. Her kıpırdanışında, sanki bir toprak parçası daha kopuyordu bağrından. Koskoca Bosna vilayeti, Osmanlı'nın şanlı Rumeli sancağı tek kurşun atılmadan, savaşılmadan, uğruna kan dökülüp şehit olunmadan, masa başında alınan kararlarla, atılan imzalarla gâvura bırakılıyordu. Eriyordu Osmanlı." (Kulin, 2008: 24-25)

Halkın olup bu bitenlerden haberi olmamıştır. Rızası alınmamış, fikri sorulmamıştır. Bosna gibi bir

vilayet masa başında kaybedilmiştir.

Romanlarda Osmanlı Ordusu ve idarecileri Bosna'dan çekilse bile Müslüman ahalinin Avusturya-Macaristan işgalini kabul etmeyerek destansı bir direniş sergiledikleri anlatılır. Katolik Hırvatların kendi mezheplerinden olan Avusturyalıları çiçeklerle karşılmasına karşılık Ortodoks Sırplar arkalarındaki Rus desteğine rağmen bir süre geri durmuşlardır. İslâm, Hristiyan ve Yahudi inancına sahip insanların yaşadığı Bosna'da Müslümanlar sahipsiz, desteksiz kalmışlardır. Müslümanlar dört yüzyıl efendisi oldukları topraklarda bu yeni dönemde aşağılama ve zulümlere maruz kalmışlardır. İşgale ilk tepki boykot ve yürüyüşle kendisini göstermiş, daha sonra kendi aralarında örgütlenen Müslümanlar yaklaşık 1,5 aylık bir direnişle işgali geciktirmişlerdir. Avusturya'ya karşı direnişler, aydınlarla ileri gelen Boşnak ailelerin tutuklanması veya öldürülmesiyle son bulmuştur.

Türk romanında özellikle Boşnak kökenlilerin kaleme aldığı romanlarda Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğuna bırakılmasında birinci dereceden sorumlu olarak Sultan II. Abdülhamit'in yanlış yönetimi gösterilir. Yazarlar, "tek kurşun bile atılmadan" Bosna'nın "gâvur eline" bırakılmasına tepkilidirler. Bunu yanında zamanın sadrazamı Midhat Paşa'nın genç ve yeni padişahı bu savaşa sürükleyerek Bosna'nın kaybedilmesine sebep olduğundan da bahsedilir. Bosna'nın 1908 sonrası tamamen kaybedilmesinde de benzer bir durum söz konusudur. Bazı yazarlar Sultan II. Abdülhamit'i suçlarken bazı yazarlar ise ilhaktan İttihatçıları sorumlu tutar.

3. Osmanlıların Bosna'daki Dinî ve Kültürel Hayata Etkileri

On iki ve on beşinci yüzyıllar arasında Hristiyanlığın Bogomilizm mezhebine inanan Boşnaklar, 1463 sonrasında ise İslamiyet'i kabul etmişlerdir. İslamiyet'in Bosna mimarisinin yanında sosyal ve kültürel hayatına etkileri de derin olmuştur. "Boşnak" kimliğinin yanında sosyal, siyasî ve kültürel hayat büyük oranda İslâm inançlarının etkisinde meydana gelmiştir. Bosna-Hersek; Hristiyanlık, Yahudilik ve İslamiyet'e inananların yüzyıllarca barış ve huzur içinde birarada yaşadığı bir ülkedir. Osmanlı hakimiyeti sona ermesi farklı etnik unsurlarla dinler arasındaki barışı da ortadan kaldırmıştır. 1878 sonrasında Hristiyanlığın mezhepleri olan Katoliklik ve Ortodoksluk, bölgede yaşayan Müslüman ve Yahudiler üzerinde baskı ve zulüm aracı olmuştur. Bosna'daki dinî hayata dair bilgiler, Ayşe Kulin ve Nurten Ertul'un romanlarında karşımıza çıkar.

Ayşe Kulin'in Bosna Savaşı'nı anlattığı *Sevdalinka* romanında Fatih'in Bosna'yı fethetmesi sonrasında Boşnakların büyük kısmının İslamiyet'i kabul ederek devletin uzak sınırlarında Hristiyan dünyasına karşı adeta bir kale kurulduğundan söz edilir. Kulin; Bosna tarihini anlatırken Boşnakların sosyal, kültürel ve siyasî hayatını büyük oranda değiştiren İslâmlaşma sürecini de anlatır. *Sevdalinka* romanında Boşnak milliyetçisi olarak yer alan Burhan ve Raif'e göre Boşnakların İslamiyet'i kabullenmesinde Hristiyanlığın "reformist bir anlayışını temsil eden Bogomilizm"nin etkisi büyüktür. Boşnaklar inandıkları dine benzediği için Müslüman olmuşlardır. Boşnakların İslâm'ı tercih etmesinde Osmanlı'nın hoşgörüsünün yanında Katolik ve Ortodoksların Bogomil olan Boşnaklara baskı yapmasının da büyük etkisi olmuştur. Romanın ana kahramanlarından Raif, Bosna Savaşı sırasında yaralanan yeğeni Fiko'nun "... Biz niye Müslüman olduk? Hristiyan'ken niye döndük?" sorusuna şöyle cevap verir:

"Bogomil inançlarına çok yakın bir dindi Müslümanlık. Anadolu denen topraklarda, Osmanlı İmparatorluğu kurulmuştu, biliyorsun. Türkler akınlar düzenlerken, ufak ufak göç de etmeye başlamışlar Balkanlar'a. Bu göçler meğer Osmanlıların fetih propagandalarıymış. Fethetmeyi düşündükleri topraklara, önceden Anadolu dervişlerini gönderip, gönül kazanırlarmış. (...) Orta çağ, Hristiyanlığın en karanlık dönemi. Papa, Roma'ya bağlı Katolik Kilisesi adına, Patrik de, Bizans'a bağlı Ortodoks Kilisesi adına canına okuyor Bogomillerin. Onlara yapılan eziyetin haddi hesabı yok. Boşnaklar inatçı adamlar. Kırımlara, işkencelere, eziyetlere rağmen vazgeçmiyorlar inançlarından. (Kulin, 1999: 296) Kendi kiliselerinden çekmedikleri kalmayan Bogomiller, inançları arasında da bu kadar benzerlik

olduğunu görünce Müslüman olurlar... " (Kulin, 1999: 297-298)

Boşnakları diğer Slav topluluklarından ayıran en önemli unsurun İslamiyet olduğuna dikkat çeken Ayşe Kulin, Bosna'daki İslâm anlayışı ile Anadolu'daki İslâm anlayışı arasında farklar olduğunu da iddia eder. Ona göre; Boşnakların İslâm anlayışı "Arap İslâmiyet'inden ayrılan Anadolu Müslümanlarının tasavvuf felsefesini ve Alevilerin Tanrı'ya yaklaşımını andıran bir din anlayışı"dır. Bu inanç şekli bir yandan da eski Boşnak dini olan Bogomilizm ve Zerdüştlükten izler taşır. Bu din, "şekilsel teferruatından çok içsel derinliğe önem veren" bir anlayıştır. (Kulin, 1999: 234-236)

Müslümanlığın Boşnaklar için ne kadar önemli olduğu meselesi Nurten Ertul'un *Beyaz Zambak* romanında da karşımıza çıkar. Romanda, Bosna'daki sosyo-kültürel hayatın şekillenmesinde Hristiyanlığın bir mezhebi olan Bogomilizm ile Müslümanlığın etkili olduğu ifade edilir. (Ertul, 2007: 11) Romanda Bosnalı Müslüman kanaat önderlerinden Musa Çetiç, Tito dönemindeki baskıları anlatırken Boşnak kimliğini oluşturan değerler arasında İslâmiyet, tekkeler, zaviyeler, tarikatlar, *Kur'an* kursları, vakıflar, medreseler, başörtüsü ve camileri zikreder. (Ertul, 2007: 150-151) Anlatıcı, roman boyunca Boşnak Müslümanlar için kültür ve kimliği korumada ilk sırada gelen etkenin, değerlerin İslâmiyet olduğunu vurgular. Boşnakların millî kimliklerinden uzaklaşmamak için İslâm'a sınımsız sarılmaları gerektiği; Macin Salimoviç, Aliya İzzetbegoviç, Musa Çetiç, Sultan II. Abdülhamit gibi tarihî kişiler üzerinden vurgulanır. (Ertul, 2007: 156) Boşnaklar Bogomilizm mezhebine inandıkları için Ortodoks Sırp ve Katolik Hırvatlar tarafından dışlanıp düşman kabul edilmişlerdir. On beşinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Müslümanlığı kabul etmelerinden ötürü Ortodoks ve Katolikler tarafından dışlanmışlardır. Yazara göre bu dışlanma da, onların "Boşnak" kimliğiyle tezahür etmelerini sağlamıştır. (Ertul, 2007: 28-29)

Roman kahramanlarının özellikleri anlatılırken bu husus özellikle vurgulanır. *Beyaz Zambak* romanının kahramanlarından Macin Salimoviç, Bosna'nın en önemli Müslüman liderlerinden biridir. Ataları, Fatih'in Bosna'yı fethi sırasında ilk Müslüman olan ailelerden biridir. Onun soyu Devlet-i Aliyye'nin en çok güvendiği yöneticiler arasındadır. (Ertul, 2007: 9-14) Kendisi aynı zamanda Nakşibendi'dir. Bölgede dağınık bir şekilde faaliyet gösteren Bektaşî, Nakşibendi, Halvetî ve Mevlevîler arasında amaç birlikteliği sağlar. Avusturya yönetiminin Bosnalı Müslümanlar üzerinde uygulamak istediği politikalara karşı çıkar. Vakıfların, tekkelerin, Bosna'daki İslâm Birliği reisinin doğrudan İstanbul'a, Şeyhülislâm'a bağlı olmaya devam etmesi gerektiğini belirtir. (Ertul, 2007: 27-32, 50-52, 60) Boşnakların var olmaya devam edebilmeleri için Müslümanlığa sahip çıkmaları gerektiğini düşünür. Romanın bir diğer kahramanı olan Musto Mzadiç de; anlatıcı-yazarın vurguladığı üzere "Bosna-Hersekli Müslümanlar arasında çok yaygın olan" Nakşibendi tarikatı mensubudur. (Ertul, 2007: 26) Avusturya'nın Bosna'yı işgal etmesi sırasında Macin Salimoviç'le birlikte Avusturya'ya karşı direnen Boşnak Müslümanları örgütlerler. MND (Muslumanska Narodna Organizacija) isimli partiyi kurarlar. Bu parti, Müslümanların dini özerkliklerini korumak ve hayat şartlarını iyileştirmek için kurulmuştur. Gazi Hüsrev Paşa Camii ve Medresesi ile Moric Han'da bu bağlamda Müslüman liderler toplantılar yaparlar. Bu toplantılarda meşhur beyler ve toprak ağalarının Müslümanların örgütlü hareket etmelerini sağlamak için gazete ve dergiler kurması kararlaştırılır. 1909 sonrasında gelen büyük baskı ve zulümlere rağmen Bosna'yı terk etmezler. Macin'e göre her ne sebeple olursa olsun Bosna'yı terk etmek "ihametle eşdeğer"dir. (Ertul, 2007: 76) Aynı romanda tarih boyunca Bosna'da faaliyet gösteren Bektaşî, Kadirî, Halvetî ve Nakşibendî gibi tarikatlarının hem bölgenin Müslümanlaşmasına hem de sosyal-ekonomik hayatın gelişmesine önemli katkılar sağladığı belirtilir. (Ertul, 2007: 80)

Boşnakların gelenek-görenekleri üzerinde dinin büyük etkisi vardır. Özellikle, günlük hayat, mutfak kültürü, evlenme ve sünnet merasimlerinde bu etki bariz bir şekilde görülür. Selma Fındıklı'nın *Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi* isimli romanında 93 Harbi'nden sonra Bosna'dan önce İstanbul'a, daha sonra Bursa'ya göç etmek zorunda kalan Firuz Ağa bir kültür şokuna uğrar. Firuz Ağa; bu yeni ve zoraki dâhil olduğu şehirdeki kültür ve inanç değerlerini yadırgar. Romanda bu değişim onun ağızından şu

cümlelerle vurgulanır: “Unutuldu gitti hepsi. ... Toprağımızı Nemçe’li aldı, geleneklerimizi de Hüdavendigâr Vilayeti... Kimden kime şekva edeyim? (Fındıklı, 1997: 121) İçi vatan hasretiyle yanıp kavrulan Firuz Ağa aslında bu yeni dâhil olduğu çevredeki herkese, her şeye yabancısıdır. Bosna’da genelde görücü usulü evlilik yapıldığından gençlerin kendi eşlerini kendilerinin bulması da romanda yadırganan bir başka âdettir. (Fındıklı, 1997: 136) *Umut* romanının ana kahramanlarından biri olan Zeki Salih’in özellikleri anlatılırken de İslamiyet’in Boşnak geleneklerine etkisine değinilir. Zeki Salih, Bosna’nın geniş toprak sahibi beylerinden biridir. Devletine ve padişaha bağlı, yardımsever, cömert biridir. Memleketinde çok sevilir. 1878 sonrasında Bosna’nın Avusturya’ya bırakılması üzerine eşi Gül Hanım’ın ısrarları neticesinde İstanbul’a taşınırlar. Zeki Salih, memleketi Bosna’yı bir türlü akıllarından çıkaramaz. Bosna’nın tek kurşun bile atılmadan “gâvur”a verilmesi çok zoruna gider. Zeki Salih, Muhtaçlara yardım eder, Ramazanda evinde iftarlar verir. Zeki Salih bir yandan geleneklerine bağlı dindar bir insanken bir yandan da içki içer. Çocuklarının namaz kılması, *Kura’n*ı öğrenmesi, eski yazıyı bilmesi ve iyi bir eğitim alması için uğraşır. (Kulin, 2008: 23 vd.) Ayşe Kulin’e göre Müslüman Boşnaklar, Bosna topraklarının efendisidir. “Gururlarına, şereflerine, sözlerine ve dinlerinde pek düşkünderler. İslâm’ın ve Sultan’ın sadık kullarıdır’lar. Osmanlı’nın “aydınlık yüzleri’dirler. Yaşadıkları topluma örnek olur, belirli bir düzen içinde yaşarlar. Aileler unvan ve itibarları ne olursa olsun “padişaha biat ve yasalara riayet” ederler. (Kulin, 2008: 359)

İslam dininin Boşnaklar üzerindeki etkileri; Avusturya-Macaristan’ın işgaline gösterilen tepkiler ve özellikle göç konusuna değinilirken daha net bir şekilde görülür. Selma Fındıklı’nın *Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi* romanında Avusturya’nın Bosna’yı işgali üzerine tepkiler gösterilip yürüyüşler yapıldığı anlatılır. Saraybosna halkının ülkeleri üzerinde hak iddia eden Nemçe Çesarlığı’na tepkisi ilkin Avusturya mallarını boykot olarak kendisini gösterir. Romanda da bu durumu tasvir eden ifadeler vardır. Bosna’daki Müslümanlar; Nemçe feslerini sokaklarda, meydanlarda ayaklar altına alıp çiğner ve “Keçe külah giyeriz fesini giyeceğimize... Zehir içeriz şekerini yiyeceğimize... Ne elbisesini ne kundurasını...” (Fındıklı, 1997: 133-134) diyerek tepkilerini gösterirler. Avusturya’nın yanında Sırp ve Hırvat çetelerin de zulmünden kaçmak isteyen Müslüman ahali malını mülkünü bırakıp Osmanlı idaresi altındaki topraklara doğru göçmeye başlar.

Nurten Ertul’un *Beyaz Zambak* romanında Avusturya işgali; Osmanlı’yla Bosna’nın arasında “iflah olmaz, dillere destan” olan aşk, 1878 Temmuz’unda “yüreklere dağılayan bir işgalle sarsılır.” şeklinde tasvir edilir. “Ayrılığın yakıcı hüznü sevdalinka türkülerinin ezgileriyle” bütün Bosna-Hersek’e yayılır. (Ertul, 2007: 8) Boşnakların liderlerinden biri olan Macin Salimoviç, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun Bosna’yı fiilen ele geçirmesi üzerine İstanbul’a gelerek Sultan II. Abdülhamit’le bir görüşme yapar. Bu görüşmede Sultan Abdülhamit kendisine Berlin Antlaşması’yla Bosna-Hersek’in idaresini bırakmak zorunda kaldıklarını, fakat Avusturya’nın orada bulunan başta Boşnaklar olmak üzere Müslüman tebaanın hiçbirine zarar veremeyeceğini, mabetlere dokunamayacağını; Müslümanların tekkeleri, camileri ve medreselerini boşaltamayacaklarını söyler. Padişah, Salimoviç ve beraberindeki heyetten özellikle bu süreçte Boşnakların “İslâm’a her zamankinden daha çok sahip çıkmalarını” isteyip (Ertul, 2007: 10) Fatih’in Bosnalılara verdiği “Ahitname’yi ezbere okur. Bu “Ahitname”, bir nevi vasiyetnamedir ve Osmanlı’nın Boşnaklara verdiği kıymeti göstermektedir. Padişah, görüşme biterken şunları söyler: “Müslüman Boşnakların temsilcisi sizler, Osmanlı’ya Fatih Sultan Mehmet Han’ımızın kutsal emanetisiniz. Büyük dedem önce Bosna’yı, ardından Hersek’i, imparatorluk topraklarına kazandırdı.” (Ertul, 2007: 11) Salimoviç, Bosna’ya dönünce tekke şeyhleri, medrese hocaları ve bölgenin ileri gelenleriyle bir toplantı yapar. Bu toplantıda Avusturya-Macaristan’a karşı direniş örgütleri kurmaları gerektiğini; bu direnişte Bektaşi, Kadiri, Halveti ve Nakşibendi gibi tarikatların yanında Ortodoks Sırplarla da yakın işbirliği yapılması gerektiğini söyler. (Ertul, 2007: 36)

Aile büyükleri göçmen olan Ayşe Kulin, *Umut* romanında "Boşnaklar, en umarsız en yakıcı ayrılıklardan birini Osmanlı’nın Bosna’yı gözden çıkardığı 1878 yılında yaşamıştır." (Kulin, 2008: 24) der. Bosna’nın “tek kurşun atılmadan, savaşılmadan, uğruna kan dökülüp şehit olunmadan, masa başında alınan

kararlarla, atılan imzalarla gâvura bırakılması” (Kulin, 2008: 25) sonrasında Raziyanım’ın büyükedesi “haçın gölgesinde onursuz ve boynu bükük” yaşamamak için “kökünden, toprağından sökülüp”, evini barkını, işini gücünü bırakarak yollara düşme kararı alır. Hüsrev Ağa, Travnik’te Zeki Salih’le görüştüktan sonra göçme kararını kesinleştirir. Zeki Salih’in “Gâvurun himayesi altına geçtikten sonra, bir hayrı kalmaz artık buraların. Ailenin yarısı zaten göçte; doğacak çocuğum Müslüman topraklarda doğsun isterim. Eskiler anlatırlar hep, gâvurun zulmünü çok çekmiştir bu aile.” (Kulin, 2008: 26) sözlerinin onun kararını kesinleştirmesinde büyük etkisi olmuştur.

Nurten Ertul’un *Beyaz Zambak* romanında, Bosna-Hersek’in idaresinin Avusturya-Macaristan’a bırakılmasına Boşnak Müslümanlar bir türlü inanamaz. Ta ki “yeşil çuha üniformalı ve kırmızı fotr şapkallı gâvur askerlerini gözleriyle görene kadar...” Roman kahramanlarından Salimoviç’in tabiriyle Osmanlı, “Balkanlar’daki en sevgilisini, en gözdesini” bırakmıştır. (Ertul, 2007: 8) 1878 Temmuz’unda Bosna işgal edilir. Başsız kalan Müslim, gayrimüslim bütün halk şaşkındır. (Ertul, 2007: 31) Müslüman halkın bir kısmı “gâvur idaresinde kalmamak için” akın akın Osmanlı’nın hâkim olduğu topraklara doğru göçmeye başlar. (Ertul, 2007: 51) İşgalin bir sonucu olarak Osmanlı askerleri “İslâm âleminin en önemli şehirleri arasında yer alan” Mostar’daki kışlaları boşaltıp Avusturya ordusuna tutanakla teslim ederler. Askerlerle birlikte pek çok aile de Mostar’ı terk etmeye başlar. Konvoylar halindeki bu terk ediş sırasında “başlarında Osmanlı’nın fesi, ayaklarında İslâm’ın mestisi olan yüzlerce Boşnak yerlere kapanarak” kendilerini bırakmamaları için yalvarırlar:

"Bizi terk etmeyin. Bizi buralarda öksüz ve yetim bırakmayın. Bir yıl önce Sırbistan’da, Karadağ’da Müslümanlara neler yaptıklarını gördük. Acımasız Hristiyan, bizim de derimizi yüzecek Bosna’da. Ne olur bizimle kalın. Size ihtiyacımız var. Birlikten dirlik doğar. Gelin gitmeyin. Bizim çiftliklerimiz, hepimize yeter. Bizi Osmanlı Müslüman yaptı; şimdi de arkasına bile bakmadan çekiliyor. Ne olur gitmeyin. Biraz da bizim geleceğimizi düşünün, diye yalvarıyorlardı.” (Ertul, 2007: 39)

Bu sözler üzerine askerlerden ve Anadolu’ya doğru yolan çıkan Türklerden bir kısmı geri dönüp Bosna’da kalırlar. Kervan yoluna devam ederken bölgeye Fatih’ten itibaren iskân edilen Türkler, geride bıraktıkları camilere, şehirlere ve “cennet parçası” Bosna’ya ağlarlar. Kalanlar gibi gidenler de isyanlardadır. Asırlarca Osmanlı’nın “Balkanlar’daki göz kamaştırıcı zenginliğine ve ihtişamına bekkilik” yapan Türkler in bu “kaçarcasına geri dönüş” çok zorlarına gider. Osmanlı, bir zamanlar kendilerini apar topar köylerden toplayıp buralara iskân etmiş, şimdi de aynı şekilde bir gecede vatan bildikleri toprakları terk etmek zorunda kalmışlardır. (Ertul, 2007: 39-40)

4. Bosna-Hersek’te Osmanlı Mimarisi

Osmanlıların idare şekliyle bağlantılı anlatılan bir diğer husus da Bosna-Hersek’teki mimari değişimlerdir. Osmanlılar bölgede Türk-İslam mimarisinin güzide örneklerini inşa etmişlerdir. Türkçe “Bosnasaray”dan gelen başkent Sarajevo’ (Saraybosna). Visoko, Zenisa, Maglay, Dobay, Bihaç, Yayça, Banaluka, Vişegrad, İzvornik, Mostar gibi Bosna, Sava, Miljacka, Una, Virbas, Drina, Neretva gibi nehirlerin etrafındaki vadilerde kurulu şehirler; Osmanlı döneminde inşa edilen hanlar, hamamlar, çarşılar, saraylar, köşkler, camiler, medrese ve tekkeler vesilesiyle Türk-İslâm şehri hüviyetine sahip olmuşlardır. Romanlarda olay merkeze alındığı için dış ve iç mekân tasvirlerinde detaya girilmez. Mekân anlatımı daha çok mekânların olaya ve kahramanların ruh hallerine etkisini göstermeye matuftur. Şehirler, nehirler, semtler, hanlar, köşkler, köprüler, evler, caddeler, kiliseler, camiler ve dağlara olay örgüsü içinde detay verilmeden daha çok ismen yer verilir. Bunun yanında tarihi süreçte Osmanlıların bölgenin mimarisini kendi inançları doğrultusunda nasıl değiştirdiklerine de temas edilir.

Selma Fındıklı’nın *Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi* romanında Saraybosna, Osmanlı’nın “Rumeli’ndeki payitahtı” (Fındıklı, 1997: 6) olarak tavsif edilir. Bunun yanında Saraybosna’nın farklı etnik ve dinî unsurların bir arada yaşadığı kozmopolit yapısından da söz edilir. Saraybosna’nın merkezi konumundaki

Başçarşı'da gümüş ustası olan Firuz Ağa'nın farklı din ve etnik gruba mensup olan müşteri ve arkadaşları vardır. Bosna'nın Avusturya'ya bırakılması sadece Müslüman unsurları değil Musevileri de üzmüş, endişeye sevk etmiştir. (Fındıklı, 1997: 5) Romanın ana kahramanı ve anlatıcısı olan Firuz Ağa'nın hatıraları eşliğinde Saraybosna'daki bazı mekânların isimlerine yer verilir. Bu mekânlar, Başçarşı, Çumurya Köprüsü, Çuhacı Süleyman Camisi, Milačka Nehri, Latinlik, Öküzboğan Sokağı ve Sinan Halife Mahallesi'dir. Bursa şehri anlatılırken de Saraybosna'yla mukayese edilir. (Fındıklı, 1997: 47) Selma Fındıklı'nın *Nereye Yüreğim* (2006) romanında da Bursa-Saraybosna benzerliğine dikkat çekilir: "Sürdük geldik Hüdavendiğâr vilayetine. Sandık, memleketimiz Saraybosna da kalkıp konmuş Uludağ'ın eteğine. Sokaklar Saraybosna'nın sokakları, çarşılar Saraybosna'nın çarşıları. Havası, suyu bile aynı." (Fındıklı, 2006: 31)

Romanlarında Bosna ve Boşnaklara çok yer veren Ayşe Kulin'de de mekân ayrıntılı anlatılmaz. Bosna'daki mekânların anlatımında sosyal ve kültürel hayatı aksettiren "kozmpolit mekân" anlayışının da bir yansımasıdır:

"Beş yüz yıldan beri birlikte yaşıyordu bu insanlar. Mahallelerini, işyerlerini, okullarını zaten hiç ayırmamışlardı.(...) Aliyalar Borislerle, Borisler Jankolarla aynı bahçede aynı avluda oynuyor, aynı okullara gidiyor, Sırp kadınları, Müslüman erkeklerin, Müslümanlar Katoliklerin evlerine hiç gocunmadan girebiliyor, değişik inançlara ve kökenlere sahip insanlar birbiriyle dost, meslektaş, ortak oluyor veya evleniyordu(...) Bir mozaik oluşturuyordu Bosnalılar... (Kulin, 1999: 102)

Ayşe Kulin romanlarında Saraybosna, Bursa ve İstanbul'la karşılaştırılır. Bursa, Saraybosna'nın devamı mahiyetindedir. Bir dağ eteğinde kurulması, içinden dereler akması, tarihî dokusu, mimarisi ve insan tipleriyle Saraybosna'nın muadili gibidir. İstanbul ise kendisi de bir Rumelili olan Yahya Kemal Beyatlı'nın deyişle "anne vatan"dır, zor durumda sığınılacak mekândır, Boşnakların çok bağlı oldukları, Hilafet merkezi ve evleri olarak gördükleri bir şehirdir. Ayrıdır. Ayrı düşülen vatan, yâr, anne, baba, akraba, kültür, dil demektir. (Kulin, 1999: 23) Kulin, *Umut* romanında da Bursa-Saraybosna benzerliğine dikkat çeker. (Kulin, 2008: 3) Ayşe Kulin'in Bosna Savaşı'nı anlattığı *Sevdalinka*'da mekânın anlatımında dikkat çeken bir diğer husus da Saraybosna'nın Osmanlı'dan kalma tarihî dokusuna yer verilmemesidir. Sırp bombardımanının şehri neredeyse yerle bir etmesi anlatılırken konaklar, köşkler, hanlar, hamamlar, köprüler, çarşılar, camiler ve minareler gibi Osmanlı devri yadigarı eserlerden bahsedilmez; daha çok Bosna'nın modern yani Batılı cephesi öne çıkarılır.

Bosna Savaşı'nı ve Boşnakların tarihini anlatan Nurten Ertul'un *Beyaz Zambak* romanında Bosna'ya dair mekânlar daha çok Osmanlı'nın bölgeyi nasıl mamur bir belde haline getirdiğini göstermek için anlatılır. Bölgeye getirilip iskân edilen Türkmenler; "han, hamam, köprü, medrese, zaviye, imaret, tekke, cami ve mescit gibi Osmanlı-İslâm eserleri inşa etmişler, böylece Balkanlar'ı bir Osmanlı yurdu haline getirmişlerdir..." (Ertul, 2007: 23) Anlatıcının Osmanlı için "paha biçilemez bir sevgili" olarak vassafettiği Bosna'ya "kudretli sevgili hiçbir masraftan kaçınmadan nazlı sevdiceği için" köprüler, hanlar, hamamlar, camiler, kuleler yaptırmıştır. Mimar Hayrettin, "Osmanlı'nın en değerli hediyelerinden birisi olan" Mostar Köprüsünü "sevdiğine" sunmuştur. Mostar Köprüsü, altından nazlı nazlı akıp giden Sava'ya ayrı bir güzellik katmıştır. (Ertul, 2007: 8-9) 1970 sonrasında kaleme alınan romanlar Bosna-Hersek'te yer alan nehir, şehir, han, cami, cadde, köprü gibi mekânlar olayların aydınlatılmasına yaradığı gibi kahramanların psikolojilerini göstermek için bir araç olarak kullanılır. Romanlarda en çok yer verilen şehir Saraybosna'dır. Saraybosna, Osmanlı'nın ihtişamlı günlerini hatırlatır.

SONUÇ

Roman, yapı ve muhteva itibarıyla çeşitli konu ve temaların detaylı bir şekilde tasvir ve tahkiyesini sağlayan bir türdür. Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı; kaybedilen vatan topraklarının artması ve Türkiye'de yaşayan Bosna-Hersek kökenli insanların da etkisiyle muhteva bakımından yönünü Bosna-

Hersek'e biraz daha fazla çevirmiştir. Bilindiği üzere Fatih Sultan Mehmet tarafından 1463 yılında fethedilen Bosna, Türk hâkimiyetini en çabuk kabul eden ülkelerden biridir. Bosna'nın fethedilme sürecini ele alan romanlarda Osmanlı'nın vaat edip uyguladığı barış ve adalet düzeni özellikle öne çıkartılır. Bosna-Hersek'in fethedilmesinde şeyh ve dervişlerin yardımseverlikleri, bölge halkıyla kurdukları sıcak ve samimi ilişkiler çok etkili olmuştur. Bogomilizm mezhebine inanmalarından ötürü Boşnakların Ortodoks ve Katolikler tarafından dışlanmaları da fethi kolaylaştıran bir diğer etken olarak zikredilir. Osmanlıların farklı inançlara hoşgörülü davranması, etnik ve dinî aidiyetinden dolayı kimseye baskı yapmaması muhtelif mezhep ve milletlerin tahakkümünden bunalan bölge halkına cazip gelmiştir. Bosnalılar Osmanlılarla birlikte daha üstün bir medeniyet ve idare anlayışına bizzat şahit olmuşlardır. Ayşe Kulin, bu yaygın ve genel kabulün yanında Osmanlı'nın ekonomik gerekçelerle bölgeyi fethettiği düşüncesindedir.

Bosna'daki Osmanlı idaresi yılları, olumlu ve olumsuz yönleriyle Türk romanında yer almıştır. Aslında Bosna'daki Osmanlı idaresi, bölgenin fethiyle birlikte ele alınan bir mevzudur. 1970 sonrası Türk romanında özellikle 93 Harbi, Osmanlı'nın Bosna-Hersek'teki hâkimiyetinin sona ermesi, göçler ve farklı etnik unsurların birbirleriyle ilişkileri anlatılırken Osmanlı devri yönetim anlayışından da bahsedilmiştir. Osmanlı'nın idare şekline yer veren *Bizim Diyar*, *Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi*, *Sevdalinka*, *Rumeli Benimdi*, *Beyaz Zambak* ve *Umut* romanlarında Osmanlı'nın bölgedeki etnik ve dinî gruplar arasında bir denge oluşturduğu, Balkanlara adalet ve düzen getirdiği özellikle vurgulanıp öne çıkartılır. Osmanlı'nın adalet ve hoşgörüyü dayanan idare sistemi kendine mahsustur. Türk adâletinin romanlarda gündeme getiriliş amaçlarından biri de Osmanlı'nın idaresi altındaki ekalliyetleri barış, özgürlük ve adâletle yönettiğini vurgulamaktır.

93 Harbi'nden sonra Avrupalı devletlerin müdahale ve baskısıyla imzalanan Berlin Antlaşmasıyla Bosna-Hersek'in fiilen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bırakılması, Sultan II. Abdülhamit ve devrin yönetiminin eleştirilmesine sebep olmuştur. Romanlarda Avusturya'nın 1908'de Bosna'yı ilhak etmesine değinilirken devrin yönetimi de eleştirilir. Türk romanında, özellikle Boşnak kökenlilerin kaleme aldığı romanlarda, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğuna bırakılmasında birinci dereceden sorumlu olarak Sultan II. Abdülhamit'in yanlış yönetimi gösterilir. Yazarlar, "tek kurşun bile atılmadan" Bosna'nın "gâvur eline" bırakılmasına tepkilidirler. Sultan II. Abdülhamit; Osmanlı'nın Bosna'yı kötü idare etmesinin hatta Bosna'nın elden çıkmasının müsebbibidir. Yazarların Osmanlı tarihine bakışı da bu eleştirilerde kendisini gösterir. Bunun yanında zamanın sadrazamı Midhat Paşa'nın genç ve yeni padişahı bu savaşa sürükleyerek Bosna'nın kaybedilmesine sebep olduğundan da bahsedilir. *Balkan Acısı* ve *Balkan* romanlarında ise II. Abdülhamit bu bağlamda savunulur. Bosna'nın 1908 sonrası tamamen kaybedilmesinde de benzer bir durum söz konusudur. Selma Findıklı, Ayşe Kulin, Gökhan Gökçe gibi yazarlar Sultan II. Abdülhamit'i suçlarken; *Bizim Diyar*, *Dersaadet'te Sabah Ezanları*, *Acılar Masal Oldu* romanlarının yazarları ise ilhaktan İttihatçıları sorumlu tutarlar. Ayşe Kulin ve Nurten Ertul, Bosna Savaşı'nı anlattıkları romanlarında farklı etnik ve dinî unsurların birbirleriyle çatışmasından bahsederken Osmanlı'nın barış yıllarına temas ederler.

Bosna'daki sosyo-kültürel hayata dair bilgi veren yazarlara göre din önemli bir faktördür. Boşnakları diğer "Slav" kavimlerinden ayıran da tarih boyunca inandıkları değerler olmuştur. Boşnaklar için din, vatan ve devlet kutsaldır, vazgeçilmezdir. Onların nazarında devlete itaat, yasalara riayet ve Allah'a inanmak aynı öneme sahiptir. 1878 sonrası Bosna'dan bugünkü Türkiye topraklarına yapılan göçün asıl sebebi de dindir. Kendi dinlerini özgür bir şekilde yaşamak isteyen Boşnaklar, "gavur boyunduruğu altında yaşamamak için" vatanlarını terk etmek zorunda kalmışlardır.

KAYNAKÇA

İncelenen Romanlar

- Alptekin, H. (2006). *Balkan*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Altan, A. (2001) *İsyan Günlerinde Aşk*, İstanbul: Can Yayınları.
- Aygen, A. (2003). *Rumeli Benimdi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Bahadıroğlu, Y. (1997). *Cem Sultan 1*, İstanbul: Nesil Yayınları.
- Bilgin, İ. (2007). *Elveda Balkanlar*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Çokum, S. (1978). *Bizim Diyar*, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Fındıklı, S. (1997). *Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi*, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Fındıklı, S. (2006). *Nereye Yüreğim*, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Gökçe, G. (2008). *Rumeli'ye Veda*, İzmir: Kaynak Yayınları.
- Gürbüz, Y. (1975). *Balkan Acısı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gürbüz, Y. (1984). *Acılar Masal Oldu*, Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- İlhan, A. (1981). *Dersaadet'te Sabah Ezanları*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Kulin, A. (1999). *Füreyâ*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kulin, A. (1999). *Sevdalinka*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Topuz, H. (2009), *Abdülmecit İmparatorluk Çökerken Sarayda 22 Yıl*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Yamaç, Z. (2007). *Mehmet Balkan Muhaciri*, İstanbul: Heyemola Yayınları.

Diğer Kaynaklar

- Asceric Todd, İ. (2018). *Bosna'da Dervişler ve İslam: Müslüman Bosna Toplumunun Oluşumunda Tasavvufî Boyutlar*, Çev. Haris Macic ve Özge Kobak. İstanbul: Ketebe Yayınevi.
- Babuna, E. (2000). *Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Bıyık M. (2013). *Türk Romanında Rumeli (1888-2008)*. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul. MÜ Türkiyat Araştırmaları Ens.
- Bilgi, L. (2006). *Türk Romanında Savaş Sonrası Anadolu'ya Zorunlu Göçler*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Cecic, İ. (1983). *The Socialist Republic of Bosnia and Hercegovina*, Zagreb: Zavod Yay.
- Çoroviç, N. (2021). *Kurgu ve Hakikat Arasında: Türk Romanında Bosna ve Boşnaklar*, İstanbul: Yedisu Yay.
- Demiryürek, M. (2010). "Bir Göçün Romanı: Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7. Nr. 4. s. 139-143.
- Djurdjev, B. (1992). "Bosna Hersek", *DİA*, cilt 6, s. 297.
- Emgili, F. (2011). *Bosna-Hersek'ten Türkiye'ye Göç (1878-1934)*. (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Ercilasun, B. (2020). *Bir Vatan Kaybettiler Balkanların Fethi ve Kaybını Ele Alan Romanlar Üzerinde Bir İnceleme*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Güneş, M. (2015). *III. Milletlerarası Tarihî Roman ve Romanda Tarih Bilgi Şöleni*. "Yüreği Bosna'da Kalanların Romanı: Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi", Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, s. 148-161.
- Gürsel, A. (2009). "Edebiyatta Göç", XVI. *Uluslararası KIBATEK Edebiyat Sempozyumu (Kültür ve Edebiyatta Göç ve Göçmenlik)*, 4-8 Mayıs 2009, Ankara, s.26.
- Haedens K., (1961). *Roman Sanatı*, (Çev. Yaşar Nabi), İstanbul: Varlık Yay.
- İmamoviç, M. (2018). *Boşnakların Tarihi Kitabı*. (Çev. Hüseyin Gül-Cenita Özgüner). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İyiyol, F. – Çatovic, A. (2012). "Sevdalinalarda Türk-Boşnak Halk Kültürünün Ortak Unsurları", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, nr. 1/1, s. 246-264.
- İzzetbegoviç, A. (2015). *Doğu ve Batı Arasında İslam*. Çev. Salih Şaban. İstanbul: Klasik Yay.
- Kefeli, E. (2006). *Edebiyat Coğrafyasında Akdeniz*, İstanbul: 3F Yayınevi.
- Kırbaç, A. D. (2012). "Tarih ve Gelenek Bağlamında Türkiye'de Boşnaklar", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 9 / 1, 701-7011.
- Köprülü M. F. (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Ötüken, s. 2-3.
- Lanson G., (1937). *İlimlerde Usul: Edebiyat Tarihi*, (Çev. Yusuf Şerif), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1937.
- Şafak, Y. (2010), *Bosna Savaşı ve Yugoslavya'nın Parçalanması*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kadir Has Üniv. Sosyal Bilimler Ens., İstanbul, s. 8-9.
- Şeker, Ş. (2014). *Tanzimat Fikri ve Edebiyat: Siyasi Fikirlerin Türk Romanına Yansıması*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Tanpınar A. H., (1956). *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, II. Baskı, İstanbul: İbrahim Horoz Matbaası.
- Uğurcan, S. (2012). *Edebiyatımız 1: Edebiyat Tarih İlişkisi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Vdović, H. (1991). *Položaj Muslimana u Sandžaku*. Sarajevo.
- Yenisooy, H. S. (2005). *Edebiyatımızda Balkan Türklerinin Göç Kaderi*, Ankara: Toplumsal Gelişim Derneği Yayınları.
- Zeen, H. İ. (2019). *Selma Findıklı'nın Romanları ve Öyküleri Üzerine Bir İnceleme*. (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.